

ПРОБЛЕМА ТИПОЛОГІЇ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНО-ІДЕОЛОГІЧНОГО РОМАНУ І.С. ТУРГЕНЄВА

У статті дається типологічний аналіз сукупності текстів одного автора; в ній розглядаються стійкі закономірності, що притаманні поезії Тургенєва-романіста.

У сучасному літературознавстві принцип системного вивчення літератури досить послідовно проводиться при аналізі окремого тексту і значно менш послідовно при зверненні до сукупності текстів одного автора, а творчість письменника, за справедливим висловом М.Б. Храпченка, "являє собою системну єдність" [1: 377].

Ще Ю. Гинянов вважав одним із найважливіших завдань літературознавства – вивчення типології літературних структур [2: 283]. Мета типологічної характеристики сукупності текстів одного автора – виявлення стійких закономірностей, що повторюються з твору у твір. Адже саме повторюваність (ізоморфність) елементів структури окремих текстів і створює єдність і цілісність художнього світу письменника, його специфічність. Типологічний принцип вивчення художнього матеріалу поєднується з історико-літературним, підпорядковуючись тій загальній дослідницькій настанові, яку прийнято називати системним підходом. Художні системи (творчість письменника, сукупність творів одного автора, окремий твір), як і всі інші, складаються з компонентів, що мають деякі постійні "параметри", домінанти або типологічні риси.

Можна припустити, що типологічний спосіб художнього мислення притаманний насамперед тим письменникам, які схильні до теоретичного осмислення власної творчості. До таких письменників належить І.С. Тургенєв, який постійно виступав із автокоментарями до власних романів, а його відома стаття "Гамлет і Дон Кіхот" пояснює типологію героїв великого російського романіста.

Задача даної статті – показати типологію тургенєвських романів, які стали новим етапом у становленні цього жанру в російській літературі. Як відомо, письменнику належить шість творів романного жанру. Дослідники відмічають однотипність чотирьох перших романів письменника – це "Рудін" (1855), "Дворянське гніздо" (1858), "Напередодні" (1859), "Батьки і діти" (1862). Два останніх – "Дим" (1866) і "Новь" (1876) – це так звані романи "нової манери".

Безпосередньо проблему типології тургенєвського роману поставив В.М. Маркович [3, 4]. Однак напрямок його дослідження – це специфіка концепції людини, що становить основу поезики тургенєвського роману.

Нас же цікавить сукупність (система) типологічних рис (тобто стійких закономірностей) тургенєвського роману в різних аспектах його структури. Типологічний кут зору виділяє те, що обов'язково повинно враховуватися при вивченні кожного з романів письменника. Мова йде про внутрішню логіку образного мислення художника. Чотири багато в чому різні твори розглядаються як елементи художньої системи Тургенєва-романіста. Типологічне дослідження не заміняє конкретного аналізу конкретних літературних явищ, але суттєво орієнтує його.

1. Тургенєв створив тип інтелектуального ідеологічного роману, який став літописом життя російської інтелігенції. Письменника цікавить насамперед ідеологічна сфера буття, що багато в чому визначається рисами його власної особистості і професійною філософською освітою.

Жанр тургенєвського роману – соціально-ідеологічний. Це романи-суперечки, романи диспути, що побудовані на чіткому ідеологічному конфлікті. Ситуація ідейної суперечки – ядро чотирьох перших романів Тургенєва.

Так, 80% тексту першого роману – "Рудін" – це діалоги і пряма мова героїв. Авторська мова виконує роль "вступу" до діалогів героїв. "Батьки і діти" – ідеологічний диспут двох історичних епох, двох типів культури, двох поколінь.

2. Тургенєв-художник наділений особливим відчуттям часу, його невблаганного й стрімкого руху. Звідси його надзвичайна чуйність до найважливіших актуальних питань суспільного життя, вміння відгукнутися на найновіші віяння часу. Не випадково він першим із російських романістів вивів образ демократа-різночинця у своїй творчості (Дмитро Інсаров у "Напередодні" 1859, потім Євген Базаров у "Батьках і дітях" 1862). У цьому різка відмінність Тургенєва від, наприклад, Гончарова, який зображував те, що тривало століттями, тому він створив архетип російської культури – образ Обломова. Тургенєв же, за його власними словами, "поспішав навздогін за останньою стікаючою хвилею життя", прагнув піднести до рівня типу те, що стояло "напередодні", ще ледве відчувалося у повітрі.

3. Коло героїв Тургенєва, за визначенням автора, "люди культурного шару". Тип інтелектуального, ідеологічного роману вимагав і особливого героя, це – герой-ідеолог. Рудін, Лаврецький, Інсаров, Базаров – показані автором насамперед з боку їх світосприймання. Тургенєв не змальовує процес психологічного становлення своїх героїв. Вони входять у романи як сформовані особистості, з новим світоглядом, який пристрасно пропагують.

Базаров – лікарський син, бідняк, плебей, нігіліст – потрапляє в чужу йому атмосферу панської садиби, дворянської культури – і зав'язується ідеологічний конфлікт, складається сюжет пропаганди "нових ідей". Герої романів Тургенєва дуже різні: "гамлети", за визначенням автора (Рудін, Лаврецький), і "дон Кіхоти" (Інсаров, Базаров), але сутність, основа їх характеру (типологія) одна й та ж – вони були впроваджувачами нових ідей у певне коло, "просвітниками, пропагандистами" (Н.А.Добролюбов).

4. Особливе місце в романах письменника займає тип так званої "тургенівської дівчини". Героїні Тургенєва чекають і шукають у житті не просто коханого, а духовного вчителя, здатного вказати гідну мету існування. Тому любовно-психологічний сюжет у романах Тургенєва надзвичайно ідеологізується. Тургенєв розуміє кохання як єдність переконань, ідеалів, поглядів, як участь у суспільній праці. Саме тому кохання є моральним випробовуванням для героїв письменника, а "тургенівська дівчина" стає еталоном, критерієм гідності свого обранця. Наталія Ласунська, Ліза Калініна, Олена Стахова – всім їм властивий відтінок ідеальності, звеличеності, героїчності. Тургенівські героїні прагнуть до діяльного добра й самопожертви. "У жодній літературі світу кохання чоловіка й жінки не має такого суспільно-ідеологічного змісту, як у російській літературі" [5: 122]. Сама любов перетворюється на арену боротьби різних ідеалів.

5. Тургенєва-романіста цікавлять швидкоплинні фази суспільного розвитку. Письменник прагне відобразити у своїх романах "фізіономію епохи", дія у його творах відбувається у точно визначений відрізок часу. Романи Тургенєва наповнені багатозначними датами, він впускає на сторінки своїх творів вітер історії.

Не випадково у романі "Батьки і діти" скрізь розставлені точні дати, вагомі та виразні. Батько братів Кірсанових – "бойовий генерал 1812 року", а юність його синів припадає на рубіж 1820-1830-х років – це час політичної реакції після повстання декабристів. У романі двічі згадується 1848 рік – рік французької революції, рік смерті Белінського (якому присвячений цей твір), рік початку нової хвилі політичного терору й цензурних переслідувань. Знаменна дата й 1855 рік: рік закінчення Кримської війни, рік смерті Миколи I, що й призвело до докорінних змін, до лібералізації політичного життя й суспільного піднесення в шістдесяті роки XIX століття. У фіналі роману вказаний 1860-й рік, а епілог віднесений вже до пореформених часів.

6. Саме інтелектуальність, ідеологічність романів Тургенєва визначає їх надзвичайну сюжетно-композиційну простоту. Це тип моноцентричної конструкції твору, де у центрі один герой, що уособлює епоху, її ідеологічні битви (Рудін, Лаврецький, Інсаров, Базаров). Решта персонажів подані у прямому або опосередкованому співставленні з ним. Сюжетно-композиційна побудова всіх чотирьох перших романів Тургенєва однотипна: герой (Рудін, Інсаров, Базаров) з'являється із зовні у консервативне суспільство, що живе традиційно, у дворянську садибу і приносить з собою вітер історії і дихання світового життя, зав'язується ідеологічний конфлікт. З появою героя починається дія роману не тільки тому, що він нова в цьому середовищі людина і яскрава особистість, а ще й тому, що герой-ідеолог Тургенєва втілює історичну задачу свого покоління. Він покликаний зруйнувати сталу рутину життя, пробудити суспільство від моральної індіферентності до активної діяльності.

7. Лаконізм тургенєвського роману визначається тим, що в ньому немає розгорнутого, докладного описування побуту (письменника цікавлять інші сфери життя). Взагалі статичні авторські описи дуже стислі, герої подаються в саморозкритті (діалоги, пряма мова, вчинки).

8. Найяскравіша типологічна риса тургенєвського роману – це його м'яка поетична форма, ліризм. Джерелом ліризму є, по-перше, піднесений образ "тургенєвської дівчини", по-друге, чудове мистецтво тургенєвського пейзажу, що тісно зв'язане з особливостями "таємничого психологізму" письменника, по-третє, це тема батьківщини, що втілюється дуже яскраво. Герої тургенєвських романів зображуються в органічному зв'язку зі своєю країною, з національним ґрунтом, з російською культурою.

9. Нарешті, до типологічних особливостей тургенєвського роману можна віднести їх неминуче трагічні фінали, пов'язані із загально-філософським сприйняттям життя письменником. І "гамлети", і "донкіхоти" – за тургенєвською типологією – не є переможцями в житті. Крім того, такий фінал, на нашу думку, визначається саме типом героя-ідеолога. Ці герої у Тургенєва приречені тому, що вони зображені під знаком нескінченності прогресу. Вони завжди "напередодні", і ні на кому так трагічно не позначається швидкість і невблаганність історичного розвитку, як на носіях ідеалу часу.

Авторські епілоги у романах Тургенєва є своєрідним філософським акордом-узагальненням гостро актуальної ідеологічної проблематики творів. Тургенєвський роман поєднує конкретно-історичний зміст із універсальними, загальнолюдськими категоріями буття. Саме в епілогах романів виникають символічні мотиви родових категорій людського існування: "шляху", "мандрів" і протилежні ним мотиви "дому", "кута", "притулку", "гнізда", які набувають глобального значення долі людини в цьому світі. Лірико-символічні образи проєкціюються на сюжетну історію героя, наповнюючи її додатковим універсальним змістом.

У романах письменника чітко висловлена думка про трагічність людського існування взагалі, про плинність молодості, про фатальну несумісність різних поколінь, про примарність погоні за щастям. Сполучення актуальних проблем часу із загальнофілософськими – яскрава типологічна особливість тургенєвської творчості.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Храпченко М.Б. Размышления о системном анализе литературы // Храпченко М.Б. Собр. Соч. в 4-х томах, т.4. – М.: Художественная литература, 1982. – С. 362-383.
2. Тынянов Ю.Н. Проблемы изучения литературы и языка // Тынянов Ю.Н. Поэтика. История литературы. Кино. – М.: Наука, 1977. – С.282-284.
3. Маркович В.М. Человек в романах И.С.Тургенева. – Л.: Издат. Ленинградского университета, 1975. – 151 с.
4. Маркович В.М. И.С.Тургенев и русский реалистический роман XIX века. – Л.: Издат. Ленинградского университета, 1982. – 207 с.
5. Гачев Г.Д. Образ в русской художественной культуре. – М.: Искусство, 1981. – 244 с.

Соболевская Г.И. Проблема типологии интеллектуально-идеологического романа И.С. Тургенева.
В публикуемой статье проводится типологический анализ совокупности текстов одного автора; в ней рассматриваются устойчивые закономерности, характерные для поэтики Тургенева-романиста.

Sobolevska G.I. The typology problem of the intellectual and ideological novel of I.S. Turgenyev.
The article presents typological analysis of the collection of texts; stable regularities characteristic of the poetic style of Turgenyev as a novel-writer are examined.